

DROGI I BEZDROŻA POLSKIEGO ROLNICTWA

Anna Jarosz-Nojszewska

W 1988 r. w Polsce było ok. 2,2 mln indywidualnych gospodarstw rolnych. W większości były to gospodarstwa drobne i bardzo drobne. Ponad połowa (53,5 proc.) nie przekraczała 5 ha powierzchni, a tylko 6 proc. miało obszar ponad 15 ha¹. Funkcjonowały także duże gospodarstwa państwowe, które ważną rolę odgrywały szczególnie w północno-zachodniej części kraju. Oficjalnie w 1989 r. w rolnictwie było zatrudnionych 5,146 mln osób².

Indywidualne gospodarstwa rodzinne w początkowym okresie transformacji

Wprowadzenie zasad gospodarki rynkowej spowodowało, że warunki gospodarowania w rolnictwie i w przemyśle rolno-spożywczym zmieniły się w zasadniczy sposób. Odejście od administracyjnego ustalania cen, likwidacja rozbudowanego w poprzednim okresie systemu dotacji oraz preferencji kredytowych, wprowadzenie realnej stopy oprocentowania kredytów, pogorszenie relacji cen rolnych do cen środków produkcji, trudności ze zbytem produktów oraz rosnąca konkurencja na rynku artykułów importowanych znacznie pogorszyły sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych. Jednocześnie na wieś wróciło dużo osób, które utraciły swoją dotychczasową pracę w miastach. Zaowocowało to wzrostem zatrudnienia

¹ M. Halamska, *Specyfika rolnictwa rodzinnego w Polsce: ciężar przeszłości i obecne uwarunkowania*, „Wieś i Rolnictwo” 2015, nr 1, s. 114.

² A. Chwalba, *III Rzeczpospolita. Raport specjalny*, Kraków 2005, s. 133.

w rolnictwie rodzinnym, wzrostem bezrobocia na wsi oraz spadkiem realnych dochodów rolniczych³.

W 1990 r. nastąpiło załamanie produkcji rolniczej. Do głównych problemów, z jakimi borykali się rolnicy, należały niskie ceny skupu produktów rolnych, spowodowane ograniczonym popytem, oraz zaległości w wypłatach należności za sprzedane towary. Pomimo że w 1989 r. po urynkowaniu cen żywności dochody rolników nieco wzrosły, to już w kolejnym roku uwolnienie cen rolniczych środków produkcji oraz bardzo wysokie podniesienie stopy oprocentowania kredytów spowodowały gwałtowny spadek rentowności chłopskich gospodarstw rolnych⁴. W 1991 r. liczbę rolników niespłacających kredytów i odsetek od kredytów oszacowano na ponad 21,5 tys., a ich zadłużenie – na 25,5 mln zł⁵.

Trudne warunki w rolnictwie powodowały, że chłopi rezygnowali z produkcji i pozostawiali ziemię odłogiem. Problem ten wystąpił także w sektorze publicznym na skutek likwidacji PGR-ów⁶. W tym samym okresie rozpadł się system instytucji obsługi rolnictwa. Kolejno upadały powszechne na wsi spółdzielnie kółek rolniczych (SKR), świadczące usługi mechanizacyjne, oraz lokalne Gminne Spółdzielnie „Samopomoc Chłopska” – zaopatrujące wieś w środki produkcji i skupujące płody rolne. Rozpadła się spółdzielczość ogrodnicza⁷. Trudna sytuacja na wsi spowodowała fale protestów.

Wiosną 1990 r. doszło do głośnych wystąpień rolników indywidualnych w Mławie. Spółdzielnia Mleczarska w Mławie zalegała okolicznym rolnikom z wypłatą sumy 10 mld zł za dostarczone mleko, w związku z czym zdesperowani chłopi, chcąc wyegzekwować należne im pieniądze, 12 czerwca zaczęli okupację siedziby Spółdzielni, a następnie zablokowali drogę Warszawa–Gdańsk. Rząd zdecydował się na skierowanie do Mławy sił porządkowych, jednak spór został zażegany dzięki osobistej interwencji Wałęsy, a niedługo potem, 25 czerwca, Rada Ministrów podjęła decyzję o przyznaniu 300 mld zł na restrukturyzację mleczarstwa. Protesty rolnicze odbywały się w całym kraju. W czerwcu rolnicy protestowali w Warszawie, wtargnęli do Ministerstwa Rolnictwa i rozpoczęli jego okupację. Domagali się zmian w polityce wobec wsi. Ostatnim dużym protestem rolniczym w połowie 1990 r. była blokada prawie tysiąca dróg, zorganizowana 11 lipca

³ M. Halamska, *Specyfika rolnictwa rodzinnego*, op.cit., s. 115.

⁴ Ibidem, s. 115.

⁵ ARiMR – *dokonania i zamierzenie*, Warszawa 2004, s. 5.

⁶ J. Kaliński, *Transformacja gospodarki polskiej w latach 1989–2004*, Warszawa 2009, s. 102.

⁷ A. Dudek, *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989–2001*, Kraków 2002, s. 93; M. Halamska, *Specyfika rolnictwa rodzinnego...*, op.cit., s. 115.

przez „Solidarność” Rolników Indywidualnych. W następnych miesiącach napięcie na wsi nieco opadło, co było związane z przekazaniem dodatkowych środków finansowych na rzecz rolnictwa, sprawną organizacją skupu zboża po żniwach oraz ogólnym złagodzeniem restrykcyjnej polityki gospodarczej. W 1991 r. miała miejsce kolejna fala wystąpień rolniczych. Jej apogeum nastąpiło 22 marca 1991 r., kiedy chłopcy zablokowali setki dróg w całym kraju. W kwietniu mleczarze kostkami masła obsypali budynki URM, Ministerstwa Rolnictwa i dziedzic Belwederu. Rząd częściowo ugiął się pod naciskiem wystąpień chłopskich i 23 kwietnia ogłoszono podniesienie stawek celnych na artykuły rolne. Nie zaspokoilo to jednak roszczeń chłopskich, produkcja rolna w dalszym ciągu była nieopłacalna, a na wsi utrzymywały się wyraźnie pesymistyczne nastroje⁸.

W 1992 r. nieurodzaj spowodowany suszą doprowadził do spadku produkcji rolniczej aż o 12 proc.⁹ Dopiero w 1993 r. dzięki dobrym warunkom pogodowym umożliwiającym wysokie zbiory zaznaczył się wzrost produkcji. Nie zahamowano jednak spadku hodowli, który był skutkiem trudności paszowych w roku poprzednim. Konsekwencje nadmiernego importu żywności i przemian własnościowych w rolnictwie, do których doszła dotkliwa susza, zaważyły na spadku produkcji także w 1994 r. Produkcja roślinna spadła o 15 proc. w porównaniu z 1993 r., a hodowla zmniejszyła o 0,7 proc. Dopiero w 1995 r. dobre warunki atmosferyczne spowodowały, że produkcja roślinna zwiększyła się o 12 proc., a hodowlana – o 9 proc. Jednak dwa kolejne lata były zdecydowanie gorsze, w 1996 r. spadła produkcja zwierzęca, a w 1997 r. – roślinna. Przyczyną spadku produkcji hodowlanej była jej nieopłacalność wywołana wysokimi cenami pasz. Z kolei na spadek produkcji roślinnej miał wpływ nieurodzaj ziemniaków, buraków cukrowych, owoców i warzyw. Dopiero 1998 r. przyniósł poprawę, odnotowano wówczas dobre zbiory zbóż, w szczególności pszenicy, rzepaku, ziemniaków i warzyw. Produkcja roślinna wzrosła o 6 proc. Dobrze rozwijało się drobiarstwo i produkcja mleka¹⁰.

W latach 1996–1997 gwałtownie spadły dochody rolników, zwłaszcza ze sprzedaży zbóż, dla której konkurencyjny stał się bezcłowy import¹¹. Niska wydajność rolnictwa, brak opłacalności produkcji rolnej, drobne gospodarstwa niepotrafiące korzystać z dobrodziejstw specjalizacji – wszystko to składało się na wyjątkowo ciężką sytuację polskiego rolnictwa. Dodatkowo wielką klęską okazała się dla niego

⁸ A. Dudek, op.cit., s. 94–95, s. 180.

⁹ W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2004*, wyd. 10 rozszerzone, Warszawa 2004, s. 425.

¹⁰ J. Kaliński, *Transformacja*, op.cit., s. 103.

¹¹ *Raport o stanie państwa i działaniach rządu w latach 1997–2001*, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2001, s. 381.

powódź w 1997 r., która dotknęła aż trzynaście województw. Sytuacje drobnych producentów pogarszał także zmonopolizowany hurt rolny¹². W efekcie w 1999 r. miała miejsce kolejna fala wystąpień chłopskich. Na czele międzyzwiązkowego komitetu protestacyjnego (ZZR Samoobrona, Kółka Rolnicze, NSZZ „Solidarność” RI) stanął Andrzej Lepper. Blokady dróg zorganizowane przez Samoobronę Andrzeja Leppera były wynikiem pogorszenia się parytetu dochodów rolników w stosunku do ludności miejskiej, co było spowodowane szczególnie zgodą rządu na nadmierny import płodów rolnych i zbyt duże uzależnienie polskiego rolnictwa od popytu w Rosji. Na skutek blokad rolniczych na początku lutego państwu groził paraliż komunikacyjny. Dzięki mediacji Kościoła 8 lutego rząd podpisał umowę z rolniczą „Solidarnością” i organizacją kółek rolniczych, której efektem była gwarancja minimalnych cen skupu. Lepper nie zaakceptował tej umowy¹³. Kierowane przez niego akcje protestacyjne ciągnęły się aż do 2001 r.

W 2001 i 2004 r. rolnictwo osiągało dobre wyniki. Znaczny spadek produkcji rolnej w latach 1999–2000 był spowodowany warunkami pogodowymi, wystąpiły susze i powodzie. Podobnie było w 2003 r. Dopiero w 2004 r. sytuacja uległa poprawie. Plony zbóż były o 24 proc. wyższe od uzyskiwanych przeciętnie w latach 1996–2000. Niższa jednak była produkcja zwierzęca, co wynikało z jej nieopłacalności. W całym okresie transformacji produkcja roślinna cechowała się bardzo niską opłacalnością¹⁴.

Przez cały okres transformacji zmniejszała się liczba pracujących w rolnictwie. W 2002 r. w sektorze rolnym było zatrudnionych 2,933 mln osób. Oficjalne dane informujące o zatrudnieniu w rolnictwie były jednak fałszywe, ponieważ ci, którzy uchodzili za rolników ze względu na ulgi podatkowe i inne korzyści, już od dawna nie żyli z uprawy roli. Potwierdził to spis z 2002 r., kiedy okazało się, że 22 proc. rolników nie prowadziło żadnej działalności rolniczej. Wielu żyło z usług, eksploatacji lasów, prac dorywczych. Część pracowała w dużych miastach i za granicą. Faktycznie więc rolnicy stanowili mniejszość polskiej wsi, choć w statystykach wyglądało to inaczej¹⁵.

¹² W. Roszkowski, op.cit., s. 464.

¹³ Ibidem, s. 450.

¹⁴ J. Kaliński, *Transformacja...*, op.cit., s. 103–104.

¹⁵ A. Chwalba, op.cit., s. 133.

Polityka państwa wobec problemów rolnictwa

W pierwszym okresie transformacji państwo (choć tylko na krótki czas) wycofało się ze wsparcia i ochrony własnego rolnictwa. W efekcie trudności polskich rolników znacznie się pogłębiły. Dopiero pod koniec 1990 r. rząd podjął działania zmierzające do poprawy sytuacji polskiego rolnictwa. Powstały nowe instytucje, mające stać się instrumentami interwencji państwa: w 1990 r. Agencja Rynku Rolnego¹⁶, w 1992 – Fundusz Oddłużenia i Restrukturyzacji Rolnictwa (od 1994 – ARiMR)¹⁷, w 1992 r. – Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa (od 2003 r. – Agencja Nieruchomości Rolnych)¹⁸. Praktycznie od podstaw zbudowano system socjalnych zabezpieczeń i pomocy społecznej dla rolników. W grudniu 1990 r. została uchwalona ustawa o ubezpieczeniu społecznym rolników. Powołano wówczas do życia Kasę Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS), która w zdecydowanej większości jest finansowana z budżetu państwa i pochłania większość środków przeznaczonych na rolnictwo. W 1992 r. wprowadzono powszechny system podatkowy, który nie obejmuje dochodów z produkcji rolnej (z wyjątkiem wyszczególnionych działań specjalnych). Rolnicy płacą tylko tzw. podatek rolny. W efekcie oddziaływania tych czynników rozpoczął się proces zmian rodzinnego rolnictwa w Polsce¹⁹. W tym okresie nakłady na rolnictwo z budżetu państwa były niskie. Do momentu wstąpienia Polski do Unii Europejskiej wsparcie dla rolnictwa z budżetu krajowego było niewielkie, a w pierwszych latach transformacji

¹⁶ **Agencja Rynku Rolnego (ARR)** – powstała w celu realizowania polityki interwencyjnej państwa. W 2001 r. została wyznaczona do pełnienia funkcji agencji płatniczej po akcesji Polski do Unii Europejskiej. W 2004 r. otrzymała bezwarunkową akredytację i status agencji płatniczej. Z dniem wstąpienia Polski do Unii Europejskiej rozpoczęła realizację mechanizmów objętych Wspólną Polityką Rolną UE (*Agencja Rynku Rolnego. 20 lat działalności*, Warszawa 2010, s. 4–5).

¹⁷ **Fundusz Restrukturyzacji i Oddłużenia Rolnictwa (FRiOR)**. Instytucji tej powierzono funkcje interwencyjne państwa na rynku kredytowym dla rolnictwa i gospodarki żywnościowej oraz zadanie restrukturyzacji zadłużeń z tytułu zaciągniętych kredytów. Z pomocy FRiOR mogli korzystać rolnicy indywidualni, osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą, spółki cywilne, spółki prawa handlowego (bez spółek akcyjnych), fundacje prowadzące działalność w zakresie produkcji rolnej, rolnicze spółdzielnie produkcyjne, spółdzielnie mleczarskie i spółdzielnie ogrodniczo-pszczelarckie. W 1992 r. FRiOR wydał 172,8 mln zł, a w 1993 r. – 225,8 mln zł. Działalność Fundusz zakończył w 1994 r., a jego majątek i wszystkie zobowiązania przejęła Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (AMRiR, op.cit., s. 6–7).

¹⁸ **Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa** – jej głównym zadaniem było przejęcie i gospodarowanie ziemią z likwidowanych PGR-ów oraz ziemią należącą do Skarbu Państwa. W 2003 r. została przekształcona w Agencję Nieruchomości Rolnych [*Informacje o ANR*, Agencja Nieruchomości Rolnych.pl, <https://www.anr.gov.pl/web/guest/o-agencji>² (12.07.2016)].

¹⁹ M. Halamska, *Specyfika...*, op.cit., s. 115.

prawie zerowe. Niski poziom wewnętrznej zdolności finansowej do wspierania sektora rolnego w Polsce nie był odpowiednio uzupełniany strumieniami wsparcia z budżetu państwa ze względu na ograniczone możliwości finansów publicznych i ich narastający kryzys. Udział wydatków na rolnictwo, nie licząc KRUS, w ogólnych wydatkach budżetowych wahał się w latach 1992–2002 w przedziale 2–3 proc. z tendencją malejącą. Wydatki te stanowiły ok. 5 proc. PKB²⁰. Dopiero przygotowania do wdrożenia w Polsce programów przedakcesyjnych, zwłaszcza programu SAPARD (*Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development*), nakierowanego na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich, a także przetwórstwa rolno-spożywczego, wymusiły na polskim rządzie przygotowanie w 1999 r. dokumentu strategicznego *Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*. Opracowanie takiej strategii było warunkiem otrzymania funduszy unijnych w ramach SAPARD-u. W ramach tego programu wypłacono beneficjentom ok. 4,5 mld zł²¹.

Prywatyzacja Państwowych Gospodarstw Rolnych

W 1990 r. w Polsce było 2233 Państwowych Gospodarstw Rolnych. Ich udział w użytkach rolnych kraju wynosił ok. 19 proc. Jednak aż 63 proc. ogółu ziemi należącej do PGR-ów znajdowało się w województwach północnych i zachodnich. Największy udział PGR-ów w użytkowaniu ziemi, wynoszący ponad 50 proc. ogólnej powierzchni użytków rolnych, miał miejsce w dawnych województwach koszalińskim, słupskim i szczecińskim. Wysoki udział PGR, wynoszący od 40 do 50 proc. użytków rolnych, występował w województwach olsztyńskim, elbląskim i gorzowskim. Najniższą powierzchnię użytków rolnych, ok. 2 proc., PGR-y zajmowały w województwach kielecki, lubuski, nowosądecki, ostrołęcki, radomski, rzeszowski, siedlecki, sieradzki i tarnobrzeski. W pozostałych województwach zajmowały od 10 do 40 proc. Łącznie PGR-y zatrudniały około 400 tys. ludzi²², a obok poszczególnych gospodarstw istniały ośrodki z pełną infrastrukturą socjalną i kulturalną.

Na początku transformacji sytuacja PGR-ów była bardzo trudna. Tylko niewielka ich część pracowała wydajnie. Większość, szczególnie spośród tych położonych

²⁰ *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*, red. I. Nurzyńska, W. Poczta, s. 13.

²¹ *Ibidem*, s. 14.

²² D. Kopycińska, *Cienie transformacji – popegeerowskie bezrobocie. Przypadek zachodniopomorskiego rynku pracy*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2014, s. 45–46.

na północy i zachodzie kraju, była nierentowna i zadłużona. Przejście od gospodarki nakazowo-rozdzielczej do rynkowej spowodowało, że PGR-y postanowiono zlikwidować²³. Na mocy ustawy z 19 października 1991 r. Państwowe Gospodarstwa Rolne w sposób administracyjny i obligatoryjny uległy likwidacji²⁴. Proces ten rozpoczęła w 1992 r. powołana wówczas Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa, żeby zakończyć go w 1994 r.²⁵ Postępowanie to było bardzo złożone. Grunty PGR, liczące ok. 4,7 mln ha, włączono do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa²⁶. Niewielką część tej ziemi sprzedano, wdzierżawiono lub oddano nieodpłatnie w użytkowanie, ponieważ brakowało ludzi dysponujących kapitałem pozwalającym na jej zakup²⁷.

Do 2004 r. sprzedano 1,5 mln ha z przejętych w ten sposób gruntów. Sprzedawano najczęściej małe działki o powierzchni średnio 7,6 ha. Głównym powodem słabego postępu prywatyzacji była zła koniunktura w rolnictwie²⁸. Podstawową formą zagospodarowania gruntów i mienia z byłych PGR-ów stała się dzierżawa. Wpłynęła ona w znacznym stopniu na zmiany struktury agrarnej rolnictwa, przede wszystkim jednak przyczyniła się do powstania wielkoobszarowych gospodarstw²⁹.

Zmiany własnościowe na wsi, które były efektem likwidacji PGR-ów oraz urynkowania gospodarki, spowodowały, że po 1989 r. rozpoczął się proces polaryzacji polskiej wsi i rolnictwa. Na jednym biegunie znaleźli się chłopcy mający niewielkie gospodarstwa, którzy praktycznie zawiesili działalność gospodarczą lub produkowali wyłącznie na własne potrzeby. Rezygnowali oni z produkcji, ponieważ ceny skupu były dla nich zbyt niskie. Na przeciwnym biegunie znajdowały się duże gospodarstwa farmerskie. Ich właściciele przejmowali ziemię od państwa, agencji rolnych i sąsiadów. Niektóre gospodarstwa rolne powstały na terenie dawnych PGR-ów. Zatrudniano w nich pracowników najemnych, których często rekrutowano nie tylko w odległych okolicach, lecz także na Ukrainie i na Białorusi. Gospodarstwa farmerskie zaczęły specjalizować się w hodowli mięsnej, mlecznej lub w ogrodnictwie i przetwórstwie rolno-spożywczym. Niewielka liczba tych gospodarstw

²³ A. Czubiński, *Historia Polski XX wieku*, Poznań 2012, s. 380.

²⁴ Ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw (DzU 1991, nr 107, poz. 464).

²⁵ D. Kopycińska, op.cit., s. 45–46.

²⁶ J. Kaliński, op.cit., s. 63.

²⁷ A. Czubiński, op.cit., s. 381.

²⁸ J. Kaliński, op.cit., s. 63.

²⁹ W. Zgliński, *Wpływ transformacji Państwowych Gospodarstw Rolnych na przemiany rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, w: *Współczesne przeobrażenia i przyszłość polskiej wsi*, red. B. Górz, C. Guzik, Warszawa 2003, s. 46.

należała do obcokrajowców, którzy chcieli podjąć próby gospodarowania w Polsce. Pomimo że polskie przepisy były dla nich dość niekorzystne, m. in. wymagały, aby na zakup ziemi posiadali za każdym razem zgodę MSWiA, obcokrajowcy podejmowali się tych inwestycji. Najwięcej wśród nich było Niemców i Holendrów, w sumie kupili jednak bardzo mało ziemi – do 2004 r. tylko 39 tys. ha³⁰.

Rozwój rolnictwa po przystąpieniu do Unii Europejskiej

Dopiero po wejściu Polski do Unii Europejskiej można zauważyć korzystne zmiany w rolnictwie. Rok 2004 był szczególny dla polskiego rolnictwa. W momencie przystąpienia Polski do Unii Europejskiej polski sektor rolny został objęty regulacjami Wspólnej Polityki Rolnej. Był to też rok bardzo wysokich plonów i zbiorów. Globalna produkcja rolnicza była o 7,6 proc. wyższa niż w 2003 r., w tym produkcja roślinna wzrosła aż o 16,8 proc. Wbrew opiniom eurosceptyków po 1 maja 2004 r. nie nastąpiło drastyczne załamanie produkcji rolnej i polska żywność nie została wyparta z rynku przez produkty z pozostałych krajów Unii. W obrotach towarami rolno-spożywczymi odnotowano wzrost eksportu do państw Unii Europejskiej o 51 proc., przy jednoczesnym wzroście importu o 39 proc. Największym zainteresowaniem zagranicznych odbiorców cieszyły się mięso, produkty mleczarskie, przetwory z owoców i warzyw, warzywa i owoce. Do Polski sprowadzano najczęściej owoce, pasze, ryby i owoce morza. Nie potwierdziły się także obawy o spadek dochodowości producentów rolnych i nieprzygotowanie polskiej administracji do rozpoczęcia dopłat rolniczych³¹.

Korzystnie dla producentów rolnych kształtowały się ceny na rynku krajowym. W grudniu 2004 r. za żywiec wieprzowy płacono w skupie średnio o 43 proc., a za bydło o 45 proc. więcej niż przed rokiem. Mleko podrożało o 24 proc., drób – o 5 proc. Zmieniły się także ceny zbóż. W czerwcu 2004 r. przed żniwami ceny pszenicy były wyższe o 47 proc., a żyta – o 34 proc. niż w tym samym okresie w 2003 r.³²

W 2004 r. rolnicy po raz pierwszy otrzymali dopłaty bezpośrednie i uzupełniające, co znacznie podniosło dochodowość produkcji rolnej i zrekompensowało spadek cen w drugiej połowie roku. Z ogólnej liczby 1,672 mln producentów rolnych zarejestrowanych przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa

³⁰ A. Chwalba, *III Rzeczpospolita. Raport specjalny*, Kraków 2005 s. 133–134, 137.

³¹ *Raport o stanie państwa, Wrzesień 2005*, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, s. 76–77.

³² *Ibidem*, s. 77.

wniosek o dopłaty złożyło 1,399 mln (84 proc.). Najwięcej było zgłoszeń z województw: wielkopolskiego, kujawsko-pomorskiego i podlaskiego, najmniej zaś z województw podkarpackiego, małopolskiego i śląskiego. Do końca kwietnia 2005 r. ARiMR wypłaciła dopłaty w kwocie 7,5 mld zł na rzecz 1,361 mln rolników. Poza dopłatami rolnicy mieli możliwość ubiegania się o pomoc finansową m. in. na dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE, modernizację gospodarstw, zalesienie gruntów rolnych lub dążenie do rynkowego ukierunkowania produkcji. Dodatkowe wsparcie przysługiwało młodym rolnikom oraz rolnikom w wieku przedemerytalnym, którzy zdecydowali się na zaprzestanie działalności rolniczej i przekazanie swojego gospodarstwa³³.

W 2004 r. nastąpił też znaczący wzrost wyników finansowych przemysłu spożywczego. Było to efektem zarówno objęcia Polski mechanizmem wspólnego rynku, jak i intensywnej modernizacji sektora spożywczego prowadzonej w okresie poprzedzającym akcesję. Poprawę wyników odnotowano przede wszystkim w przemyśle cukrowniczym, spirytusowym, tytoniowym, młynarskim, ziemniaczanym, rybnym, mleczarskim, drobiarskim, piekarniczym oraz w produkcji napojów bezalkoholowych. Z kolei gorsze wyniki niż w latach wcześniejszych odnotowano w przypadku produkcji wina, pasz, makaronów i soków. W tym samym czasie rozpoczęto wdrażanie Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) na lata 2004–2006. Jego celem była modernizacja polskich obszarów wiejskich, które do tej pory pozostawały na uboczu procesów modernizacyjnych lub rozwijały się nierównomiernie³⁴.

Największe korzyści odnieśli rolnicy i rolnictwo w wyniku wzrostu nakładów na sektor rolny i rybactwo. W wyniku wejścia Polski do UE wydatki z budżetu krajowego na sektor rolny zaczęły wzrastać. W 2004 r. wydatkowano na rolnictwo (nie licząc dopłat do KRUS) 5721,8 mln zł, co stanowiło 2,89 proc. wydatków państwa. W 2008 r. wydatki budżetowe na sektor rolny wyniosły 26,3836 mld zł, co stanowiło 8,58 proc. wydatków państwa. Znaczny wzrost wydatków budżetowych na rolnictwo był konsekwencją objęcia Polski instrumentami WPR i polityki strukturalnej UE, a także konsekwencją jednej z podstawowych zasad korzystania z programów pomocy UE, tj. zasady współfinansowania programów operacyjnych oraz wyników negocjacji akcesyjnych w zakresie możliwości współfinansowania dopłat bezpośrednich z budżetu krajowego (tzw. uzupełniające dopłaty obszarowe)³⁵.

³³ Ibidem, s. 77.

³⁴ Ibidem, s. 77–78.

³⁵ F. Kapusta, *Determinanty rozwoju wsi polskiej na początku XXI wieku*, „Ekonomia XXI wieku” 2014, nr 1, s. 10, 17–18.

W ramach Wspólnej Polityki Rolnej przekazano z Unii Europejskiej do Polski w 2004 r. 298 mln euro. W kolejnych latach transfery stopniowo wzrastały: w 2006 r. Polska otrzymała 2155 mln euro, a w 2012 r. – 4739 mln euro, a więc 16 razy więcej niż na początku. Udział WPR w ogólnych transferach finansowych z Unii Europejskiej w latach 2004–2012 wynosił średnio 31,2 proc.

Objęcie polskich rolników instrumentami WPR doprowadziło do znaczącego wzrostu ich dochodów, co przyczyniło się do przyspieszenia modernizacji gospodarstw i poprawy warunków życia rodzin rolniczych. W efekcie tych zmian rolnicy, którzy przez wcześniejszych piętnaście lat tworzyli grupę o bardzo wysokim poziomie negatywnych poglądów dotyczących sytuacji bieżącej i przyszłej, zaczęli znacznie bardziej pozytywnie postrzegać swoją sytuację, a negatywne nastroje zaczęły zanikać³⁶. Pomimo wielu korzystnych zmian wynikających z przystąpienia do UE można zauważyć także i negatywne skutki akcesji. Polscy rolnicy otrzymują znacznie niższe dopłaty strukturalne w stosunku do rolników z krajów Europy Zachodniej. Niskie są także limity produkcyjne w zakresie produkcji cukru, a także w rolnictwie i rybołówstwie. Są one powodem niewykorzystania części możliwości wytwórczych Polski³⁷.

Dodatkowym, a w wielu przypadkach podstawowym źródłem utrzymania gospodarstw wiejskich, stała się agroturystyka. Turystyka wiejska jest jedną z najbardziej rozpowszechnionych form turystyki alternatywnej, której ważnym elementem są gospodarstwa agroturystyczne, umiejscowione najczęściej poza ośrodkami turystyki masowej. Liczba gospodarstw prowadzących działalność agroturystyczną systematycznie wzrasta. W 2002 było ich 6 tys., obecnie ich liczba przekroczyła 8 tys., co przekłada się na 84,5 tys. miejsc noclegowych. Prawie 40 proc. funkcjonujących gospodarstw agroturystycznych w Polsce znajduje się w województwach: małopolskim, podkarpackim i warmińsko-mazurskim³⁸.

Pozytywne zmiany można zauważyć także w zakresie produkcji rolnej. Warto zaznaczyć, że pierwszy rok członkostwa był dobry dla polskiego rolnictwa również ze względu na bardzo dobre warunki pogodowe. Kolejne lata były mniej korzystne, jednak przeciętny poziom produkcji globalnej polskiego rolnictwa był dość zbliżony. Znacząco wzrosła produkcja roślin oleistych, drobiarska i bydła rzeźnego. Wiązało się to z rosnącym eksportem i poprawą opłacalności produkcji. W produkcji warzyw wzrost był niewielki, a w przypadku owoców i roślin okopowych nastąpił

³⁶ *Raport o stanie państwa*, Wrzesień 2005, op.cit., s. 78.

³⁷ K. Konopka, *Rolnictwo polskie na przestrzeni wieków oraz jego rozwój i zagrożenia (1996–2010)*, Białystok 2013, s. 154–156.

³⁸ *Rolnictwo i obszary wiejskie w latach 2007–2015*, Warszawa 2015, s. 28.

niewielki spadek spowodowany suszą w 2006 r. Pogorszyła się sytuacja produkcji roślinnej, jednak zostało to zrekompensowane wzrostem produkcji zwierzęcej³⁹. W ciągu pierwszych 16 lat przynależności do Unii Europejskiej dzięki intensyfikacji produkcji wzrosła wielkość produkcji rolniczej. Tylko w latach 2004–2013 plony rzepaku powiększyły się o blisko 48 proc., buraków cukrowych – o 37 proc., pszenicy – o 21 proc., a roślin strączkowych – o 15 proc. Odnotowano także wzrost wydajności zwierząt.

Dominującym działem w produkcji jest produkcja zwierzęca. Choć jej udział w ostatnich latach się zmniejsza, nadal przekracza 55 proc. W produkcji zwierzęcej, podobnie jak w roślinnej, od momentu przystąpienia do UE zauważamy postępującą specjalizację. Znaczący wzrost pogłowia bydła i trzody chlewnej nastąpił w gospodarstwach liczących powyżej 50 ha powierzchni. Najwięcej zwierząt hodowanych jest w województwach podlaskim i wielkopolskim, najmniej zaś w województwach dolnośląskim i zachodniopomorskim. W Wielkopolsce i na Kujawach hoduje się głównie trzodę chlewną, natomiast na Podlasiu, Mazowszu i Wielkopolsce bydło, w tym krowy mleczne⁴⁰.

Nadal jednym z podstawowych działów rolnictwa pozostaje produkcja roślinna. W 2012 r. jej wartość stanowiła 40 proc. całej produkcji towarowej. W ogólnej powierzchni zasiewów dominują zboża (ponad 70 proc.). W okresie poakcesyjnym wzrosła powierzchnia upraw kukurydzy i rzepaku, natomiast zmniejszyła się powierzchnia upraw ziemniaków i buraków cukrowych. Struktura uprawy roślin wykazuje bardzo duże zróżnicowanie regionalne. W części zachodniej kraju, gdzie znajdują się większe i nowocześniejsze gospodarstwa, uprawia się na dużą skalę pszenicę i rzepak. Z kolei w regionach o dużym rozdrobnieniu gospodarstw i tam, gdzie produkuje się głównie na własne potrzeby (np. Podbeskidzie, Małopolska), większy udział w strukturze zasiewów ma ziemniak niż zboże. Zmiany zachodzące w rolnictwie prowadzą również do koncentracji produkcji rolnej i jej specjalizacji. Po wejściu do Unii wzrosła również intensywność produkcji roślinnej, co jest związane z szerszym zastosowaniem nawozów mineralnych.

W Unii Europejskiej Polska zajmuje pierwsze miejsce pod względem produkcji mięsa drobiowego, jabłek, czarnej porzeczki, pieczarek, pszenżyta i kapusty, drugie miejsce pod względem produkcji żyta, owsa i truskawek, trzecie miejsce pod względem produkcji buraków cukrowych, pszenicy, rzepaku, ziemniaków, kalafiorów i cebuli⁴¹.

³⁹ J. Siekierski, *Rolnictwo i wieś przed i po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Kraków 2010, s. 107.

⁴⁰ 25 lat polskiego rolnictwa. Bezpieczeństwo żywnościowe w Europie, red. J. Igras, Warszawa 2014, s. 9.

⁴¹ *Rolnictwo i obszar wiejskie w latach 2007–2015*, Warszawa 2015, s. 7.

Trudny okres dla polskiego rolnictwa rozpoczął się w 2014 r. Zbiory, szczególnie owoców, były wyższe niż w latach wcześniejszych. W sierpniu 2014 r. prezydent Władimir Putin podpisał dekret o wprowadzeniu embarga na żywność, zakazując importu warzyw, owoców, ryb, mięsa, drobiu, mleka i nabiału z Unii Europejskiej, Stanów Zjednoczonych, Kanady, Australii i Norwegii. Dla polskich przedsiębiorców Rosja była największym zagranicznym odbiorcą jabłek, pomidorów, pieczarek oraz mrożonek, dlatego też sadownicy i producenci warzyw dotkliwie odczuli rosyjskie sankcje. Ucierpieli także producenci mleka oraz mięsa wieprzowego. Spośród sadowników w najgorszej sytuacji znaleźli się producenci jabłek. Straty polskich sadowników złagodził program rekompensat z Unii Europejskiej, w ramach którego w zamian za przekazanie produktów na cele charytatywne, sadownicy otrzymali odszkodowania. Nie zrekompensowały jednak one poniesionych strat. Pomimo kampanii społecznych propagujących picie cydru i jedzenie jabłek („Jedz jabłka na złość Putinowi”) spożycie jabłek wzrosło w 2014 r., jednak w 2016 r. wróciło do poziomu sprzed 2014 r., co było spowodowane m.in. konkurencją tanich bananów i cytrusów. Ciężką sytuację rolników pogłębiła w 2015 r. susza, w wyniku której były mniejsze zbiory zbóż, ucierpieli także producenci rzepaku, malin i porzeczek. Gradobicia w Polsce centralnej też zniszczyły część zbiorów.

Zwiększona podaż produktów rolnych i wprowadzenie rosyjskiego embarga spowodowały nadwyżkę produktów na rynku i spadek cen większości surowców roślinnych i zwierzęcych. W skali roku spadek cen skupu zbóż wynosił od 4 proc. dla żyta, do 14,5 proc. dla pszenicy. Ziemiaki staniały o 16,7 proc., ceny żywca wieprzowego w skupie o 9,5 proc., drobiu o 3,1 proc. Przy tak dużym spadku cen produktów rolnych sprzedawanych przez gospodarstwa indywidualne spadek cen towarów i usług kupowanych na cele bieżącej produkcji rolniczej oraz na cele inwestycyjne był znacznie mniejszy, co pogłębiło pogarszające się od dłuższego czasu rynkowe uwarunkowania produkcji rolniczej. Wyraźnie odczuwalny był też spadek cen żywności. W 2014 r. średni poziom cen żywności i napojów bezalkoholowych było 0,9 proc. niższy niż w 2013 r., m. in. cukier –28 proc., warzywa –3,6 proc., owoce –2,8, mięso wieprzowe –3,0 proc., mięso drobiowe –2,8 proc. O 3,8 proc.⁴² wyższe były ceny produktów mlecznych. Ceny skupu owoców przestały pokrywać koszty produkcji i w latach 2015–2016 zaczęły się protesty sadowników, miały jednak znacznie łagodniejszy przebieg niż wystąpienia rolników w latach 90.

⁴² *Monitor branżowy. Analizy sektorowe. Rolnictwo*, http://www.pkobp.pl/media_files/b86198d1-5dfd-4712-bc8b-9cd0a8f88291.pdf (5.05.2016).

Rolnictwo ekologiczne

Transformacja ustrojowa i zmiany rynkowe wymusiły na polskich rolnikach większe zainteresowanie produkcją żywności ekologicznej. W 1989 r. utworzono w Przysieku koło Torunia pierwszą organizację rolników ekologicznych – Stowarzyszenie Producentów Żywności Metodami Ekologicznymi „Ekoland”. Rok później stowarzyszenie przeprowadziło pierwszą inspekcję gospodarstw i nadało atesty 27 z nich⁴³. W 1998 r. została wprowadzone dotacje do kosztów kontroli gospodarstw. Wówczas liczba gospodarstw ekologicznych wzrosła o 390 w stosunku do roku 1990. W kolejnym roku wprowadzono dopłaty do powierzchni upraw ekologicznych. Od tego momentu obserwujemy szybki wzrost liczby gospodarstw ekologicznych. W 2001 r. ustawowo uregulowano status rolnictwa ekologicznego. Było wtedy już 1778 gospodarstw tego typu, a powierzchnia ekologicznych upraw wynosiła 35 098 ha⁴⁴.

Po wejściu Polski do struktur unijnych nastąpił bardzo dynamiczny rozwój rolnictwa ekologicznego. Z dniem 1 maja 2004 r. zaczęły obowiązywać nowe przepisy w zakresie rolnictwa ekologicznego⁴⁵. Istotnym czynnikiem wpływającym na zainteresowanie produkcją ekologiczną jest realizacja wspólnej polityki rolnej, która uwzględnia objęcie rolników ekologicznych określonym systemem dopłat⁴⁶.

Rolnictwo ekologiczne korzystało głównie z programów rozwoju obszarów wiejskich (PROW). W latach 2004–2010 w całej Polsce wystąpił 7,3-krotny wzrost powierzchni upraw ekologicznych. Znaczna część z nich to ekologiczne sady owocowe. Dzięki pomocy finansowej powierzchnia sadów uprawianych w sposób ekologiczny w latach 2004–2010 przyrastała rocznie średnio o 12 792 ha. Najwięcej sadów produkujących owoce ekologiczne znajdowało się w województwie zachodniopomorskim (aż 32 proc. powierzchni sadów ekologicznych w kraju). Dużo spośród nich skoncentrowało się na uprawie orzechów włoskich. Mniejszy odsetek w powierzchni upraw ekologicznych miały warzywa i zioła, których powierzchnie w stosunku do 2004 r. wzrosły 6,5-krotnie. Najbardziej wzrosła powierzchnia ekologicznych upraw warzyw w województwie lubelskim, aż 112 razy, a w dalszej kolejności w województwach łódzkim, małopolskim, dolnośląskim

⁴³ L. Luty, *Dynamika rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce*, „Metody ilościowe w badaniach ekonomicznych”, 2012, nr 1, s. 158.

⁴⁴ Ibidem, s. 159.

⁴⁵ Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o rolnictwie ekologicznym (DzU 2004, nr 93, poz. 898).

⁴⁶ L. Luty, op.cit., s. 165.

i pomorskim. W latach 2004–2010 powierzchnia warzyw ekologicznych wzrosła z 640 do 4143 ha. Najwięcej nowych gospodarstw, w których zdecydowano się na uprawę warzyw ekologicznych, było w województwach lubuskim, lubelskim, świętokrzyskim, podlaskim, małopolskim oraz zachodniopomorskim⁴⁷. Od 2010 r. województwem o największej powierzchni upraw ekologicznych jest województwo zachodniopomorskie. Z kolei najwięcej gospodarstw ekologicznych znajduje się w województwach małopolskim i podkarpackim, najmniej zaś – w opolskim i śląskim⁴⁸. W 2013 r. Polska znalazła się na 3 miejscu (po Włoszech i Hiszpanii) w Unii Europejskiej pod względem liczby gospodarstw ekologicznych⁴⁹.

Wśród upraw ekologicznych ze zbóż najczęściej uprawiane ekologicznie są owies, pszenica i kukurydza. W gospodarstwach nastawionych na uprawy warzyw najczęściej produkuje się ekologicznych ziemniaków, czosnku, buraków ćwikłowych i ogórków. Spośród owoców najczęściej gospodarstwa ekologiczne produkują orzechy włoskie, jabłka, śliwki, truskawki, porzeczki oraz aronię. W województwie dolnośląskim produkuje się ze zbóż orkisz i grykę. Nieduża część gospodarstw ekologicznych podjęła decyzję o nastawieniu na hodowlę. Najwięcej z pośród tych gospodarstw utrzymuje krowy, zarówno na mleko, jak i na żywiec. Ekologiczna produkcja mleka największa jest w województwach małopolskim i świętokrzyskim. Część gospodarstw trzyma konie, co w większości przypadków jest związane z prowadzoną przez te gospodarstwa działalnością agroturystyczną. Niedużym zainteresowaniem wśród producentów żywności ekologicznej cieszy się chów owiec, natomiast trzodę chlewną utrzymuje 9,6 proc.⁵⁰

Struktura agrarna

Trwałym problemem polskiego rolnictwa jest wadliwa struktura agrarna. W 1989 r. zaledwie 25 proc. ziemi rolnej znajdowała się w posiadaniu dużych gospodarstw – państwowych PGR-ów. W okresie transformacji po likwidacji PGR-ów na ich bazie powstały prywatne wielkotowarowe gospodarstwa rolne. Większość ziemi nadal jest w użytkowaniu małych gospodarstw. W 2016 r. – według szacunków autorów raportu „Polska wieś 2016” – zaledwie 30 proc. użytków rolnych znajduje się w gospodarstwach większych obszarowo, liczących powyżej

⁴⁷ M. Golinowska, *Rozwój rolnictwa ekologicznego*, Wrocław 2013, s. 62–63.

⁴⁸ Ibidem, s. 94.

⁴⁹ *Rolnictwo i obszary wiejskie 2007–2015*, Warszawa 2015, s. 22.

⁵⁰ M. Golinowska, op.cit., s. 110–113.

50 ha, podczas gdy w innych krajach UE udział ten wynosi 80–90 proc. W latach 2002–2014 obszar gruntów rolnych zmniejszył się o 2,3 mln ha. W tym czasie zwiększyła się liczba gospodarstw o obszarze 30 ha i więcej, malała zaś liczba gospodarstw o powierzchni do 30 ha, szczególnie tych najmniejszych, liczących poniżej 10 ha⁵¹.

Nie bez znaczenia dla tej sytuacji są wysokie, jak na możliwości polskich rolników, ceny ziemi rolnej. Przez cały okres transformacji ceny ziemi ornej były bardzo niskie, choć cały czas nieznacznie rosły, ponieważ zaczęło przybywać gospodarstw ekologicznych. W 1995 r. średnia cena jednego ha ziemi ornej wynosiła 2250 zł, a w 2001 r. – 5197 zł. Większe zainteresowania ziemią pojawiło się, gdy została podana informacja, że UE będzie dopłacać do gospodarstw rolniczych w zależności od ilości ziemi. Od wejścia Polski do Unii Europejskiej ziemia rolna systematycznie drożała o kilkanaście procent w skali roku. Szczególnie wysokie ceny uzyskiwały grunty orne zlokalizowane w obrębie dużych miast lub w ich bliskim sąsiedztwie. W 2004 r. cena za hektar ziemi rolnej nieznacznie przekroczyła 6000 zł. W kolejnych latach wzrost cen ziemi postępował bardzo szybko. Cena ziemi ornej w pierwszym kwartale 2016 r. wyniosła średnio 39 002 zł. za hektar, przy czym najwyższe ceny osiągała w województwach kujawsko-pomorskim i wielkopolskim, najtańsza była zaś w województwie podkarpackim⁵².

Ziemia rolna szybko zyskiwała na wartości, ponieważ w okresie poakcesyjnym stała się jedną z form inwestycji kapitału. Szczególnego wzrostu cen ziemi spodziewano się w 2016 r., gdy obywatele Unii Europejskiej mieli uzyskać prawo do swobodnych zakupów ziemi na terytorium Polski. Jednak 30 kwietnia 2016 r. weszła w życie Ustawa o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw. Nowe przepisy znacznie ograniczyły możliwości zakupu ziemi. Sprzedaż ziemi z zasobów państwowych została wstrzymana na okres pięciu lat. Rolnicy indywidualni mają możliwość wyłącznie jej dzierżawy. W obrocie prywatnym nabywcą ziemi może być tylko rolnik, który od 5 lat prowadzi gospodarstwo rolne i posiada już nieruchomość na terenie gminy, w której chciałby kupić ziemię. Wielkość gospodarstwa nie może przekroczyć 300 ha⁵³. Zgodnie z zamiarem ustawodawcy większa

⁵¹ J. Wilkin, *Polska wieś na tle kraju i Europy – synteza raportu*, w: *Polska wieś 2016. Raport o stanie wsi*, red. J. Wilkin, I. Nurzyńska, Warszawa 2016, s. 14.

⁵² Dane publiczne, <https://danepubliczne.gov.pl/dataset/http-www-arimr-gov-pl-dla-beneficjenta-srednie-ceny-gruntow-wg-gus-html/resource/11dfcb86-27eb-4c43-977f-f69312d97753> (5.06.2016).

⁵³ Ustawa o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw (DzU 2016, poz. 586).

kontrola ma ukrócić spekulację gruntami i utrudnić cudzoziemcom jej zakup. W efekcie nowych zmian legislacyjnych cena ziemi zaczęła nieznacznie spadać.

Podsumowanie

Polskie rolnictwo przeszło od początku transformacji ustrojowej w 1989r. daleką drogą od rolnictwa funkcjonującego w systemie gospodarki centralnie kierowanej do nowoczesnego i ciągle się unowocześniającego rolnictwa kapitalistycznego. Stopniowo zmienia się struktura ziemi, gospodarstwa są modernizowane, postępuje specjalizacja produkcji i jej wzrost. Polskie produkty skutecznie konkurują z innymi zarówno na rynkach UE, jak i poza Unią. Nadal jednak widoczne są wadliwa struktura agrarna, będąca pozostałością jeszcze z okresu międzywojennego, a także duże bezrobocie ukryte obecne na wsi.

* * *

OPPORTUNITIES AND THREATS FOR POLISH AGRICULTURE

Polish agriculture, from the beginning of the systemic transformation in 1989, came a long way from the agriculture functioning in the system of the centrally planned economy to the modern, and still modernizing, capitalist agriculture. The land structure has been changing gradually, farms are being modernized, specialization of production and its growth have been progressing. Polish products compete successfully with other ones on foreign markets. The paper presents the development of Polish agriculture in the transformation period, as well as its situation after Poland's accession to the European Union. It shows not only changes occurring in farming practices (including ecological agriculture, agritourist farms, new cultivation methods) as well as profitability of the agricultural activity, which was dependent on political and economic factors as well as weather conditions. There were also discussed the social problems of Polish countryside, including unemployment. A separate part was dedicated to the agrarian structure of Polish agriculture as well as the price formation of the agricultural land after 1989.